

Uniwersytet Warszawski
Instytut Polityki Społecznej

Ubóstwo i wykluczenie społeczne

Wykład 1: Definiowanie ubóstwa i
wykluczenia społecznego

dr hab. Ryszard Szarfenberg
r.szarfenberg@uw.edu.pl

Strona przedmiotu
<http://rszarf.ips.uw.edu.pl/uiws/>

Cztery nurty w definiowaniu wykluczenia społecznego

- Wykluczenie społeczne jako **problem z uczestnictwem** w życiu zbiorowym
- Wykluczenie społeczne jako **problem z dostępem** do zasobów, kapitału, instytucji
- Wykluczenie społeczne jako **problem z prawami**, których się komuś odmawia, które nie są realizowane
- Wykluczenie społeczne jako **rodzaj ubóstwa**

Problem z uczestnictwem

- „Marginalność to **brak uczestnictwa jednostek i grup społecznych** w tych sferach życia, w których uzasadnione jest – stosownie do określonych kryteriów – oczekiwanie, że jednostki te i grupy będą w nich uczestniczyły”
- „Wykluczenie społeczne to **niezdolność do uczestnictwa w uznawanych za ważne aspektach życia społecznego – gospodarczych, politycznych i kulturowych**. Skrajne wykluczenie społeczne występuje, gdy niezdolności do uczestnictwa w tych trzech wymiarach życia społecznego mają bardziej charakter wzajemnych wzmocnień niż równoważenia się”
- „Jednostka jest społecznie wykluczona, jeżeli jest ona pod względem geograficznym mieszkańcem tego społeczeństwa, ale 1) z powodów będących poza jej kontrolą **nie może uczestniczyć w normalnych aktywnościach obywateli w tym społeczeństwie** i 2) **chciałaby ona w nich uczestniczyć**”

Podstawowe pytania

- *Czy i w czym uczestniczy lub nie uczestniczy?*
  - Zakres uczestnictwa i zakres nieuczestnictwa
- *Czy w zakresie nieuczestnictwa jest coś w czym powinien uczestniczyć, w czym uczestnictwo jest pożądane?*
  - Zakres nieuczestnictwa problematycznego (powinien, ale nie robi tego)
- *Dlaczego nie uczestniczy w X, Y, Z, w których uczestniczyć powinien?*
  - Wyjaśnienie nieuczestnictwa problematycznego, np. nie chce; chce, ale nie może itd.

Wyjaśnianie nieuczestnictwa

- **Możliwe powody braku uczestnictwa?**
  - 1. Nie jestem do tego zdolny** (np. uczestnictwo wymaga sprawności i kwalifikacji, zasobów wewnętrznych lub zewnętrznych, których nie mam)
  - 2. Jestem zdolny, ale nie mogę** – coś mi przeszkadza, ale nie jest to związane z brakiem zasobów (np. muszę robić coś innego, zakazano mi tego)
  - 3. Jestem zdolny i mogę, ale nie chcę** (np. nie podoba mi się przedmiot czy obszar uczestnictwa, wystarcza mi uczestnictwo w innych przedmiotach)
    - a) Aktywnie nie chcę (nie chcę, bo mi się to nie podoba)*
    - b) Pasywnie nie chcę (nie chcę, bo mi się podoba coś innego, mógłbym uczestniczyć w tym, ale wolę w czymś innym)*

Uczestnictwo jako aktywność - przykłady

- Uczestnictwo w rynku pracy – szukanie pracy i podejmowanie jej
- Uczestnictwo w edukacji – uczenie się w systemie szkolnym
- Uczestnictwo w polityce – chodzenie na wybory, kandydowanie w wyborach, aktywność w partii politycznej
- Uczestnictwo w społeczeństwie obywatelskim – działalność społeczna
- Uczestnictwo w konsumpcji – robienie zakupów
- Uczestnictwo w transporcie – przemieszczanie się za pomocą środków transportu
- Uczestnictwo w zabezpieczeniu społecznym – bycie ubezpieczonym, korzystanie ze świadczeń

Problemy z dostępem

- „problem społecznej marginalności... jest to... kwestia dostępu do – uznawanych za ważne – instytucji społecznych... W społeczeństwach przemysłowych to kwestia dostępu do rynku pracy i do rynku konsumpcji, a także dostępu do przywilejów związanych ze statusem obywatela”
- „Wykluczenie społeczne... jako proces odnosi się do społecznie kształtowanych struktur i procesów, które utrudniają części populacji dostęp do zasobów gospodarczych, do dóbr społecznych, i do instytucji określających ich los”
- „Wykluczenie społeczne to dynamiczny i wielowymiarowy proces pełnego odcięcia lub częściowego ograniczania dostępu do różnych społecznych, gospodarczych, kulturowych i politycznych systemów, które pomagają jednostce w integracji ze społeczeństwem”

Dostęp do zasobów

- **Zasoby w dyspozycji a dostęp do zasobów**
- **Zasoby a ich kapitalizacja**
- **Rodzaje zasobów**
  - **Indywidualne** (demograficzne, kulturowe, psychologiczne cechy jednostek) – cechy jednostek i kapitał ludzki społeczności, czyli cechy jednostek w danej społeczności
  - **społeczne** (sieć powiązań i interakcji jednostki, zaufanie między jednostkami, chęć pomagania innym) – sieci społeczne jednostki i kapitał społeczny
  - **publiczne** (dobra publiczne z problematyką i uzasadnieniem mądrego nadzoru państwa) – dobra publiczne są z definicji na poziomie zbiorowości
  - **instytucjonalne** (instytucje jako trwałe reguły i wzory działania, których wcieleniem są organizacje, mowa też o zasobach organizacyjnych, których warunkiem kapitalizacji jest znajomość reguł, które wcielają czy na podstawie których działają)

Zasoby a uczestnictwo

- *Jakie zasoby są konieczne (co jest potrzebne) do tego, abym mógł uczestniczyć w danej aktywności?*
  - Szukanie pracy i znajdowanie pracy
  - Uczenie się w systemie szkolnym
  - Chodzenie na wybory, kandydowanie w wyborach, aktywność w partii politycznej
  - Działalność społeczna
  - Robienie zakupów
  - Odwiedzanie przyjaciół
  - Wychowywanie dzieci
  - Korzystanie ze świadczeń z zabezpieczenia społecznego
  - .....

Podstawowe pytania

- *Do czego ma i do czego nie ma dostępu?*
  - Zakres dostępności i zakres niedostępności
- *Czy w zakresie niedostępności jest coś do czego dostęp powinien mieć?*
  - Zakres niedostępności problematycznej (powinien mieć dostęp, a nie ma go)
- *Dlaczego nie ma dostępu do X, Y, Z, do których dostęp powinien mieć?*
  - Wyjaśnienie niedostępności problematycznej, np. nie chce; chce, ale nie może itd.

Problemy z prawami

- „Wykluczenie społeczne to odmowa podstawowych praw socjalnych, zapewniających obywatelom pozytywną wolność do uczestnictwa w życiu społecznym i ekonomicznym i przez to nadających znaczenie ich podstawowym wolnościom negatywnym”
- „**Wykluczenie społeczne to proces erozji uznania i szacunku dla praw obywatelskich, od których zależą środki do życia i jego poziom**. Związane jest to z konfliktami i negocjacjami społecznymi, w których atakuje się i broni określonych uprawnień”

Relacja uprawnienia

- **X (podmiot uprawnienia) ma prawo/ jest uprawniony do Y (przedmiot uprawnienia)**
- Rodzaje podmiotów uprawnienia (np. ludzie, obywatele, dzieci, pracownicy, kobiety, mniejszości, państwa, społeczności, zwierzęta)
- Rodzaje przedmiotów uprawnienia (np. wolność wypowiedzi, wynagrodzenie za pracę, sprawiedliwy proces, zabezpieczenie w razie niezdolności do pracy, dążenie do szczęścia)
- Zakres podmiotowy i przedmiotowy uprawnień (kto i do czego ma prawo)
- Kto odpowiada za poszanowanie, ochronę i realizację praw? Podmiot gwarantujący, np. państwo i jego instytucje

Problemy z prawami

- X nie ma prawa do Y, ale powinien je mieć (odmowa przyznania należnych praw)
- X ma prawo do Y, ale z niego nie korzysta (brak realizacji prawa lub praw)
- X ma prawo do Y i korzysta z niego, ale mniej niż inni (nierówny poziom realizacji prawa lub praw)
- **Wykluczenie społeczne to niepełny zakres podmiotowy i przedmiotowy praw społecznych, nieskuteczna realizacja obowiązujących już praw tego rodzaju oraz przeszkody w poprawie sytuacji pod tymi dwoma względami.**

Podstawowe pytania

- *Do czego ma i do czego nie ma prawa?*
  - Zakres uprawnień i zakres braku uprawnień
- *Czy w zakresie braku uprawnień jest coś do czego prawo powinien mieć?*
  - Zakres problematycznego braku uprawnień (powinien mieć prawo, a nie ma go)
- *Dlaczego nie ma prawa do tego, do czego prawo powinien mieć?*
  - Wyjaśnienie problematycznego braku uprawnień, np. nie chce; chce, ale nie może itd.

Definiowanie ubóstwa

- „Ubóstwem będziemy określali sytuację, w której jednostka (osoba, rodzina, gospodarstwo domowe) nie dysponuje wystarczającymi środkami
  - (zarówno środkami pieniężnymi w postaci dochodów bieżących i dochodów z poprzednich okresów,
  - jak i w formie nagromadzonych zasobów materialnych)
- pozwalającymi na zaspokojenie jej potrzeb”

Jest to ekonomiczna definicja ubóstwa nie obejmująca aspektów kulturowych, politycznych i socjologicznych życia w ubóstwie (T. Panek, Statystyka społeczna, s. 262)

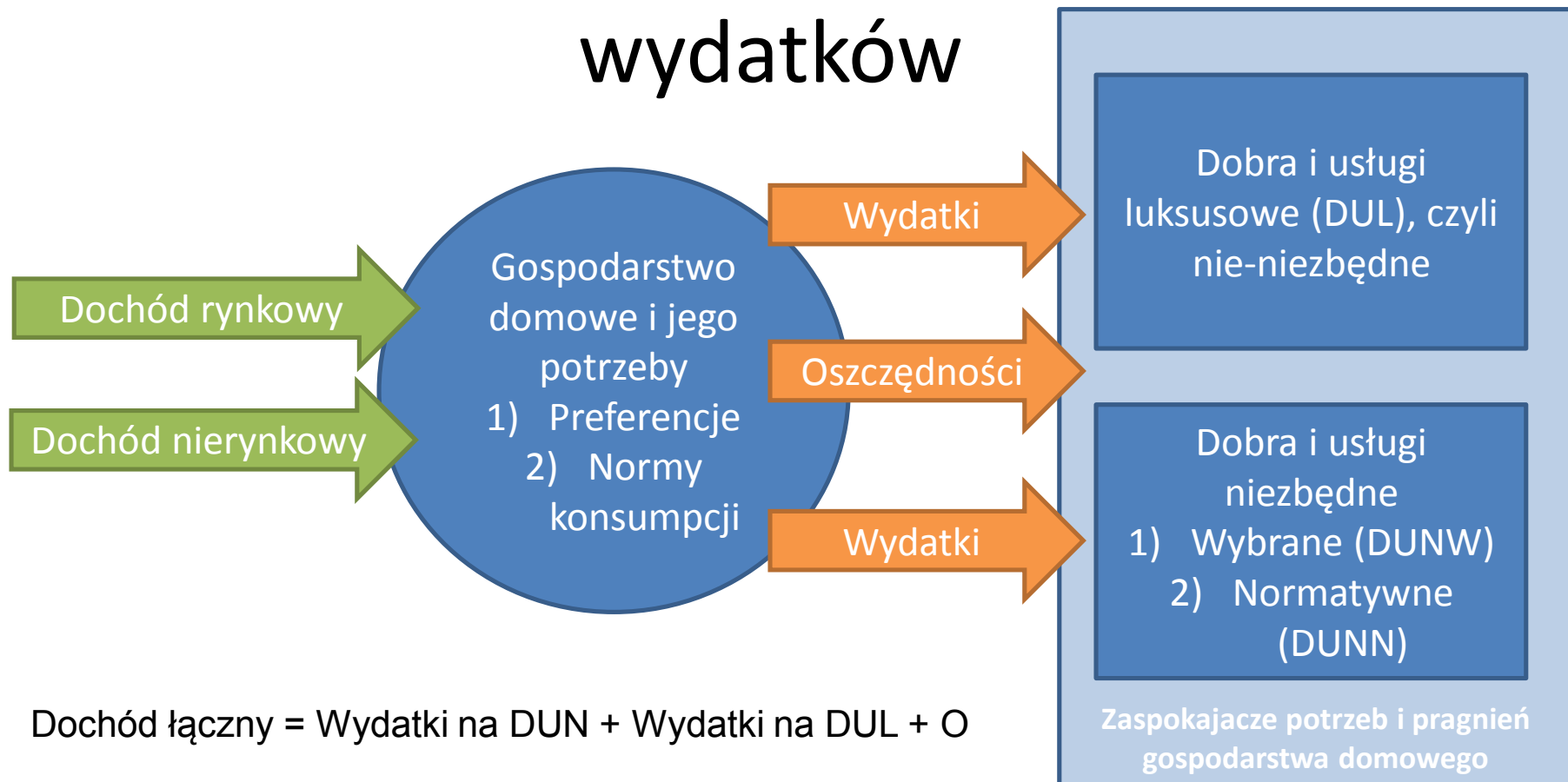
Potrzeby, pragnienia i zaspokajacze

Czy osoba X potrzebuje dobra lub usługi Y?	Czy osoba X pragnie dobra lub usługi Y?	
	<i>Tak</i>	<i>Nie</i>
<i>Tak</i>	1. Dobro lub usługa Y jest niezbędna dla osoby X i jednocześnie osoba ta pragnie mieć Y	2. Dobro lub usługa Y jest niezbędna dla osoby X, ale osoba ta nie pragnie Y
<i>Nie</i>	3. Dobro lub usługa Y nie jest niezbędna (konieczna) dla osoby X, ale osoba ta pragnie mieć Y	4. Dobro lub usługa Y nie jest niezbędna, ani też nie jest przedmiotem pragnień osoby X

- Gdy występuje sytuacja 1 i osoba X nie ma dostępu do dobra lub usługi Y, mamy do czynienia z ubóstwem pod względem potrzeby i pragnienia (deprywacja tej potrzeby i pragnienia)
- Gdy występuje sytuacja 4 i osoba X nie ma dostępu do dobra lub usługi Y, nie mamy do czynienia z ubóstwem pod względem potrzeby i pragnienia (brak deprywacji potrzeby i pragnienia, mimo braku dostępu do danego dobra lub usługi)

Ubóstwo w kontekście dochodów i wydatków

Dochód łączny = Wydatki na DUN + Wydatki na DUL + O

Ubóstwo znaczenie 1: Dochód łączny < Wydatki na DUN normatywne

Ubóstwo znaczenie 2: Wydatki na DUN wybrane < Wydatki na DUN normatywne (wydatki na niezbędne subiektywnie zaspokajające są niższe niż na to, co niezbędne normatywnie)

Problem ze strukturą wydatków: Dochód łączny > WDUNN, ale WDUNW < WDUNN

Ubóstwo ekonomiczne

- Dochód łączny GD dużo większy od kosztów utrzymania GD => „na wszystko nam wystarcza i jeszcze możemy odłożyć”
- Dochód łączny GD zbliżony do poziomu kosztów utrzymania GD => „jakoś wiążemy koniec z końcem, nic nie zostaje na oszczędności”
- **Dochód łączny GD mniejszy od kosztów utrzymania => „żyjemy biednie i nie starcza do pierwszego, zadłużamy się na życie”**

Definiowanie ubóstwa w kontekście wykluczenia

- Ubóstwo to „deprywacja tych możliwości i wyborów, które są zasadnicze dla ludzkiego rozwoju: dla długiego, zdrowego i twórczego życia; dla rozsądnego poziomu życia; dla wolności, godności, szacunku dla samego siebie i szacunku u innych” UNDP
- „Osoby dotknięte ubóstwem – jednostki lub rodziny, których zasoby (materialne, kulturowe i społeczne) są tak ograniczone, że wyklucza to je z minimalnie akceptowalnego sposobu życia w kraju, w którym mieszkają”, z programu Wspólnoty Europejskiej Bieda II
- „ubóstwo... to raczej takie szczególne okoliczności, które **nie pozwalają ludziom nimi dotkniętym na uczestnictwo w życiu zbiorowym i – zwłaszcza – w istotny sposób pomniejszają ich możliwości uczestniczenia w podstawowych instytucjach społecznych** od rodziny poczynając, na wymiarze sprawiedliwości kończąc” K. W. Frieske

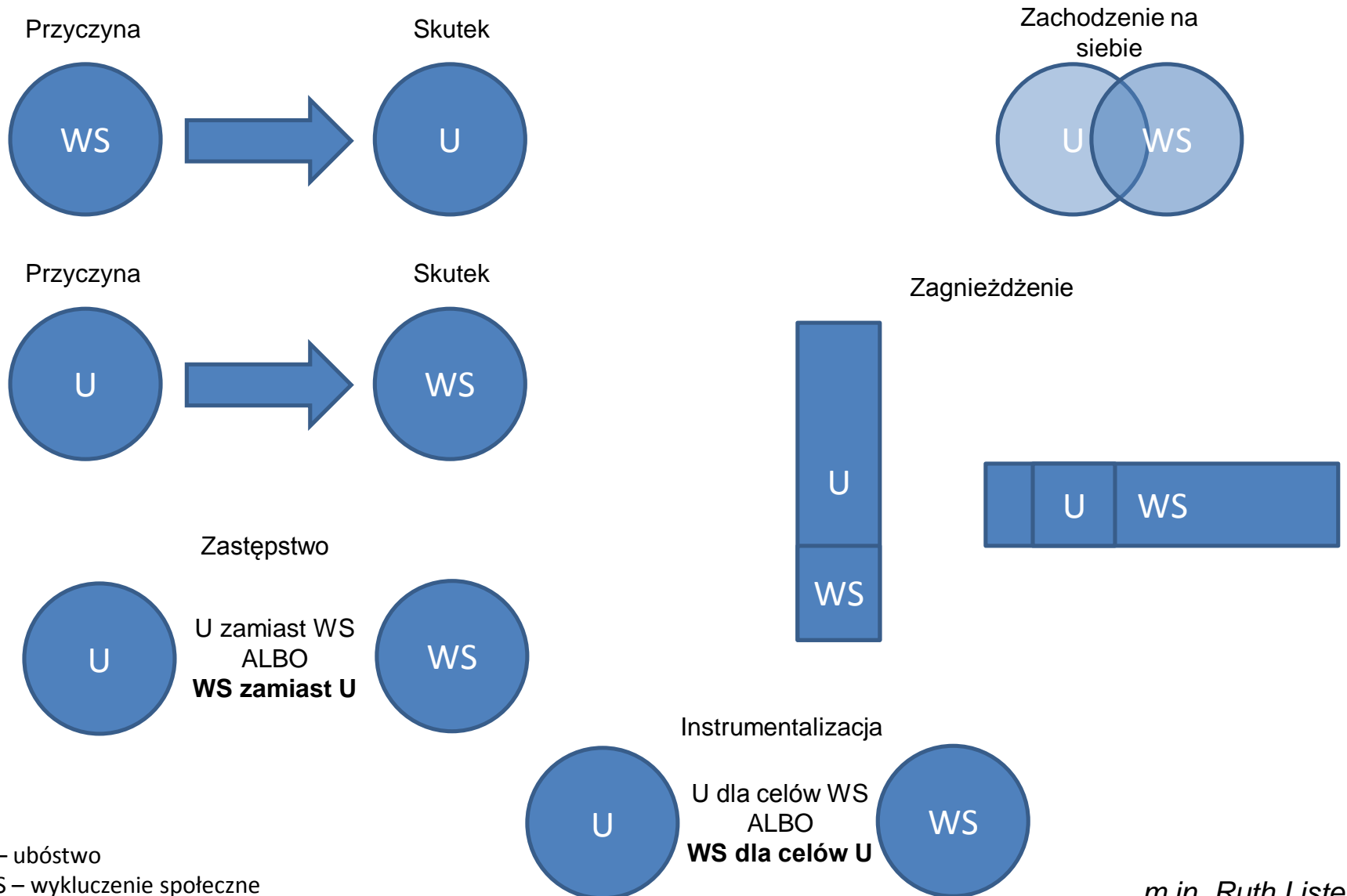
Ubóstwo według samych ubogich

- „Ubóstwo to upokorzenie, poczucie zależności od innych, przymusowa zgoda na ich chamstwo, obelgi i obojętność, gdy się prosi o pomoc”, Litwa
- „Dla biedaka wszystko jest straszne - choroba, poniżenie, wstyd. Jesteśmy kalekami; boimy się wszystkiego; zależy od każdego. Nikt nas nie potrzebuje. Jesteśmy jak śmieci, których każdy chce się pozbyć”, Mołdawia
- “Gdy ktoś jest biedny nie wypowiada się publicznie, czuje się gorszym. Nie ma jedzenia, więc jest głód w domu, nie ma ubrania, nie ma postępu w rodzinie”, Uganda
- „Ubóstwo jest jak życie w więzieniu, w niewoli, w oczekiwaniu na uwolnienie”, Jamajka
- “Ubóstwo to brak wolności, zniewolenie przez przytłaczający codzienny trud i depresję, to strach przed tym, co przyniesie przyszłość”, Gruzja
- “Jeżeli chcesz coś zrobić i nie masz siły, żeby tego dokonać, to jest właśnie ubóstwo”, Nigeria

Wiele wymiarów ubóstwa

1. Upośledzenie materialne.
2. Podatność na ryzyko i zagrożenia (brak zabezpieczenia).
3. Złe stosunki z innymi (niski poziom kapitału społecznego lub jego brak).
4. Fizyczna słabość i wyczerpanie (choroba, niepełnosprawność).
5. Zdegradowane miejsce zamieszkania, pracy (izolacja, brak infrastruktury, przestępczość, zanieczyszczenie, stygmatyzacja, fawele, slumsy).
6. Ubóstwo pod względem czasu (i energii).
7. Upośledzenia związane z porą roku i klęskami żywiołowymi.
8. Brak wykształcenia i ograniczone możliwości wyboru (*capabilities*).
9. Gorsza pozycja pod względem społecznym i prawnym.
10. Brak informacji.
11. Brak dostępu do instytucji i usług.
12. Brak politycznych wpływów.

Wykluczenie społeczne a ubóstwo – możliwe powiązania

Ujęcie syntetyczne – prawa, zasoby, uczestnictwo, ubóstwo

- Realizowane na odpowiednim poziomie **prawa obywatelskie** (w tym pracownicze i socjalne) o pełnym zakresie przedmiotowym i podmiotowym powinny zapewnić każdemu **dostęp** do szeroko rozumianych **zasobów** (materialnych i niematerialnych), co umożliwia **uczestnictwo** w ważnych instytucjach społecznych, a także chroni ludzi przed **ubóstwem**

Definicja syntetyczna wykluczenia społecznego

Wykluczenie społeczne to **dynamiczny proces z różnymi stadiami i fazami:**

1. często spowodowany brakiem zasobów;
2. prowadzący do sytuacji wielowymiarowej deprivacji o różnych stopniach natężenia;
3. wielowymiarowy;
4. posiadający aspekty oddawane przez wskaźniki pieniężne, ale też takie, których te wskaźniki nie ujmują;
5. charakteryzujący się deficytami uczestnictwa (o różnym stopniu natężenia) w głównym nurcie społeczeństwa i dostępu do zasadniczych systemów społecznych (rynek pracy, zabezpieczenie społeczne, edukacja, opieka medyczna);

Ujęcie syntetyczne cd.

Wykluczenie społeczne to **dynamiczny proces z różnymi stadiami i fazami:**

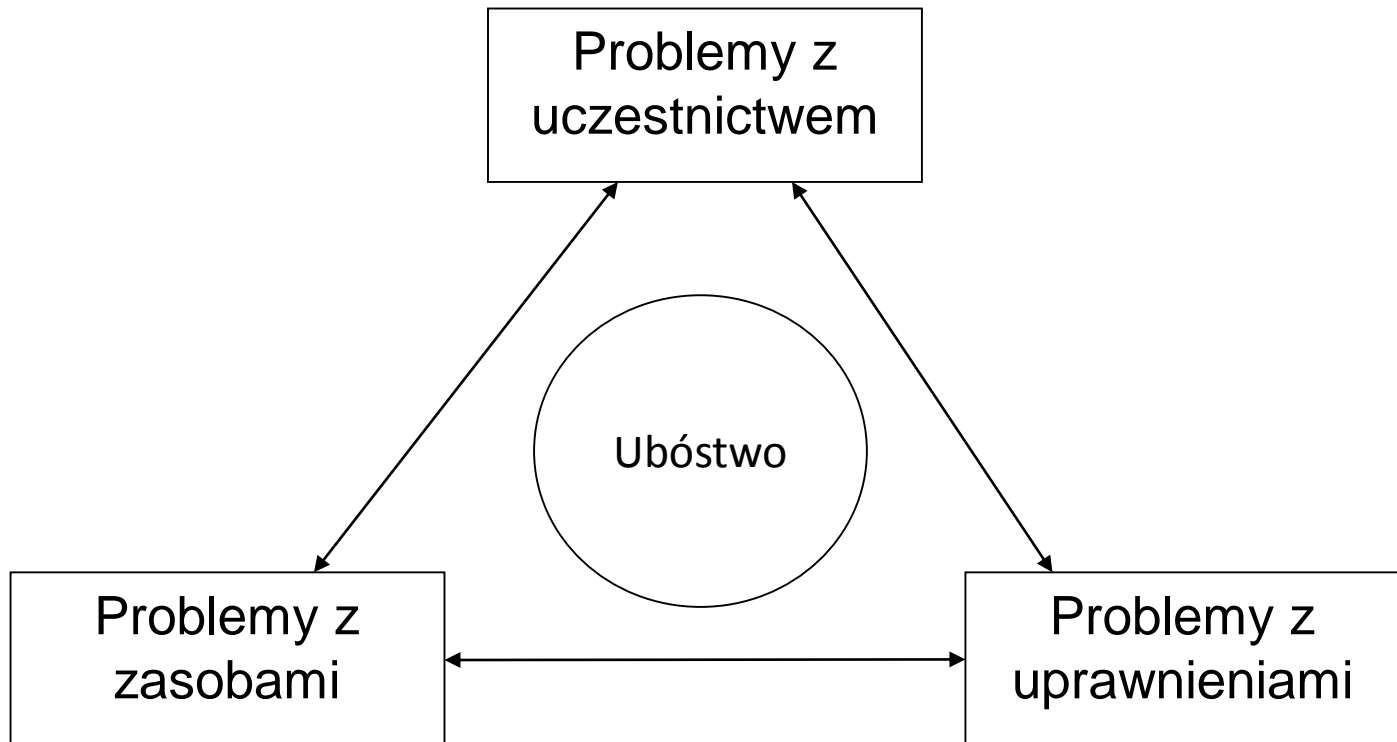
6. może oznaczać zerwanie więzi z rodziną i ze społeczeństwem;
7. może powodować utratę poczucia tożsamości i celu w życiu;
8. wiąże się z pozbawieniem lub nierealizowaniem uprawnień socjalnych;
9. zawiera czynniki utrwalające i błędne koła, które sprawiają, że dominuje w cyklu życia i może być przekazywany międzypokoleniowo.

Uniwersalne cechy grup zmarginalizowanych

1. Pozbawienie władzy i dostępu do podejmowania decyzji.
2. Mniej praw a więcej obowiązków.
3. Mniej możliwości wyboru a więcej ograniczeń.
4. Mniej możliwości ekonomicznych i niższa pozycja ekonomiczna.
5. Mniej możliwości edukacyjnych, zawodowych, wypoczynku itp.
6. Większe narażenie na skutki społecznych nacisków i kryzysów.
7. Dyskryminacja prawna.
8. Społeczne naznaczanie (napiętnowanie) i praktyki dyskryminujące.

Fred Mahler

Schemat wzajemnych powiązań międzyproblemowych

Jakie działania można podejmować, aby przerwać wzajemne powiązania między poszczególnymi problemami?

Jak rozpoznać inkluzję?

1. Życie w gospodarstwie domowym, w którym co najmniej jedna osoba jest zatrudniona.
2. Posiadanie maksymalnych możliwości uczestnictwa w życiu społeczności nie będąc od niej zależnym.
3. Życie w gospodarstwie domowym, które uczestniczy w lokalnych i krajowych wyborach.
4. Życie w gospodarstwie domowym, które interesuje się tym, co się dzieje w kraju i na świecie.
5. Życie w gospodarstwie domowym, które korzysta z kultury i rozrywki.
6. Przynależenie do sieci społecznych powiązań.
7. Posiadanie możliwości i środków wyboru innego miejsca zamieszkania.
8. Życie w sąsiedztwie, gdzie łatwo się spotykać i przemieszczać (transport).
9. Życie bez strachu przed przestępczością i agresją.